

Tanulmány

Varga Szabolcs

A lutheri reformáció és a katolikus megújulás*

A reformáció fogalma

Immár 500 éve, hogy Luther Márton Ágoston-rendi szerzetes fellépése nyomán elindult egy olyan vallási folyamat, amely óriási hatást gyakorolt a nyugati világban a mai világ- és istenképre. Az évszázadok során ünnepelték már Lutherben a diadalmas reformátort, a pietista hívőt, a felvilágosodás úttörőjét, a német hőst, és bizony még a nemzetiszocialista rezsim is megtalálta hozzá a kapcsolatot, midőn 1933-ban magát a lutheri reformáció beteljesítőjeként hirdette. Manapság az ökumenikus, a minden keresztény felekezet számára vállalható Luther képe az uralkodó, de a valós értékeléshez újra elő kell venni az eredeti szövegeket, és azáltal jobban megismerni gondolatait, valamint a nevével fémjelzett reform igazi természetét. Nem tekinthetünk el attól sem, hogy egy mélyen vallásos kor érzelmeit, illetve vágyait kell megértenünk a mai világban, és ez mély empátiára, valamint figyelmes vizsgálatra kényszerít bennünket.

A reformáció az egyetemes történelem egyik legvitatottabb eseménysorozata. A latin *reformatio* ige a középkori keresztény teológiában jobbra az ember bűn által elrontott istenképiségének (ti. hogy Isten a saját képmására teremtette az embert) helyreállítását jelentette. Ez alapján soha nem értettek alatta újítást, csupán megújulást, a régi jó állapotba való visszatérést. Azaz eredetileg a vallásosság keretei között megmaradó, spirituális jellegű folyamatról volt szó, amely nevét is a skolasztikus teológiából merítette.

* Készült a Szegedi Kis István Ösztöndíj támogatásával.

Az egyház régi alapokon való megújításának a vágya a katolikus egyházon belül született meg, majd abból kiszakadva – immár protestáns reformációként – folytatódott az új felekezetek megszerveződésével. Az egész korszakot azonban csak a 19. század történetírása nevezte el e vallási fogalomról. Ma már ez sem általános, és az érát sokkal inkább a felekezetiileg semleges kora újkor néven emlegetjük.

Az új nyugati kutatásoknak köszönhetően már nem reformációról, hanem reformációkról beszélünk, legfőképpen abból adódóan, hogy a kora újkori protestáns felekezetek, valamint a katolikus egyház megszervezésének a menete nagyon is hasonló elvek alapján zajlott le. A kora újkori európai kihívásokra valójában a protestáns egyházak és a katolikusok egyenrangú választ adtak, és működésükben, nyelvezetükben, illetve szervezetükben sok azonos jegy megfigyelhető. Arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy a vallási indíttatású reformáció korán kilépett az egyházi keretkből, midőn nagyon erős hatást gyakorolt a nyugati társadalmakra, gazdaságukra, az európai politikai gondolkodásra. A reformáció(k) ezzel elévülhetetlen szerepet játszottak a modern világ létrejöttében.

A reformáció korszakolása

A kronologikusan tanított történelem oktatása nagy hangsúlyt helyez az események egymás utáni bekövetkeztére, ennek érthető didaktikai okai vannak. A reformáció korszakolásáról több elmélet is létezik, a német Karl Heussi szerint például csak Luther fellépésétől a németországi vallásháborúk 1555. évi lezárultáig tartott, mások az 1648. évi vesztfáliai békéig számítják. Az elképzelés legnagyobb hibája, hogy nem veszi figyelembe egyes folyamatok párhuzamosságát, ugyanis ezen évtizedekben erősen egymás mellett élt a régi világ az új korszakkal, komoly átfedések és ellentétek feszítették a közép- és kora újkor között hosszan elhúzódó 16. századot.

Teológiai értelemben a lutheri reformáció 1580-ban a *Konkordanciakönyv* kiadásával lezárult, míg a reformátusok az 1618-1619. évi Dorti zsinaton foglalták össze tanításukat. Ugyanakkor a katolikus reformáció már 1564-ben, a Trienti zsinat határozatainak ünnepélyes kihirdetésével kezdetét vette. Emiatt valóban az a legszerencsésebb, ha elkerüljük a reformáció fogalom egész korszakra való használatát, és inkább kora újkorról beszélünk.

Nehezíti a tisztánlátást, hogy a reformációról alkotott felfogás számos előfeltevése alapvetően elhibázott. Ezeket számba venni nincsen lehetőség, ezért csak néhány jellemző problémára hívnám fel a figyelmet. A humanizmusra nem tekinthetünk olyan középkori ellenkultúraként, amely a korabeli vallásossággal és világgéppel szemben született volna

meg. Maga az elnevezés sem a humánus, azaz emberi, hanem az egyetemeken oktatott bölcsészettudományok (latinul *studia humanitatis*) kifejezésből származik. Tehát az számított humanistának, aki valamilyen egyetemi műveltség birtokában volt. Az ilyen emberek túlnyomó többsége az egyházi társadalomhoz tartozott, igaz, közülük számosan erőteljesen kritizálták a katolikus egyházat, mások azonban éppen ebben a rendszerben teljesedtek ki. A humanizmus tehát egyszerűen az egyetemi műveltséget állította a középpontba, és megmaradt az elitkultúra részének.

A reneszánsz – alapvetően művészeti – irányzatról is elmondható, hogy nem volt eredendően egyházellenes, hiszen mind az alkotások megrendelői, mind a témái túlnyomóan egyháziak voltak. A formanyelv természetesen változott, de ettől még nem számíthatjuk a reformáció előfutárának. Sőt, ne feledjük, éppen a reneszánsz pápák művészetpártolása és bőkezű mecénatúrája állt a reformátori támadások keresztútjában. Luther nem tartotta sokra ezeket az alkotásokat, sőt a kereszténység pogány deformációját látta benne. Éppen ezért nem beszélhetünk protestáns reneszánszról sem. A reneszánsz művészet a katolikus országokban élt tovább a 16. században, Raffaello a Vatikán főépítésének számított, Michelangelo pedig részt vett a Szent Péter bazilika újjáépítésében, a fő művének tekinthető Sixtus-kápolna mennyezetfreskói ugyancsak pápai megrendelésre készültek. 1520-ban a reneszánsz alkotások nyolcvan százaléka egyházi témájú, megrendelői pedig hasonló arányban vallási társulatok, egyházi szervezetek voltak. A példákat még lehetne sorolni, de ebből is látszik, hogy a hagyományos reformáció-felfogás tarthatatlan, és ez kihat a korszakolásra is, hiszen a reneszánsz és a humanizmus nem tekinthető előzménynek, és nem is értek véget Luther fellépésével. Reneszánsz alkotások születnek végig a 16. században, sőt Erdélyben a főúri kastélyok még a 17. században is ebben a stílusban épültek, míg az első barokk épületnek tartott Il Gesu templomot 1584-ben szentelték fel Rómában.

A nyugati történetírás ma 1450-ben húzza meg a középkor- és kora újkor közötti határt. Szerintük az 1450–1650 közötti korszak a reneszánsz és reformáció kora. Ez alapján a kora újkoron belül a reformáció csak egy alperiódus, igaz, a reneszánsz hetven évére (1450–1520) már kimondatlanul mint Luther előfutáraként tekintenek. Ez megfontolandó, hiszen az egyházban ekkortól erősödtek fel azok a megújulási mozgalmak, amelyek majd Luther fellépésében kulminálódtak. De talán ennél is fontosabb a könyvnyomtatás feltalálásában látni a középkori világ végét, hiszen vajon mi lett volna Johannes Gutenberg könyvnyomtató találmánya nélkül Luther tanaival és az újkor tudományos forradalommal? A választ nehéz lenne megadni, de a reformáció sikeréhez nagyban hozzájárult, hogy olcsón, gyorsan, nagy tömegben lehetett eljuttatni az üzeneteit az emberekhez. A könyvnyomtatás kellett a reformációhoz, az oktatáshoz, és így a tudás megsokszorozásához, hatását tehát nehéz

túlbecsülni. Tehát a könyvnyomtatás felfedezése, a humanista pápák megjelenése, a szerzetesi megújulási mozgalmak, a 15. század végi spanyol egyházi reformok sikere egyaránt a reformáció, illetve a kora újkori katolicizmus közvetlen előzményének tekinthető, amire érdemes a közoktatásban is utalni.

A reformáció végdátumával nehéz vitába szállni, a vesztfáliai béke után mindenki konszenzusra és nyugalomra vágyott. Az is igaz, hogy 1650-re a teológiai érdeklődés középpontjában már nem a hit általi megigazulás, hanem az erkölcsös élet megvalósítása állt. Ez utóbbi lett a puritán és a janzenista mozgalmak alapja, és Angliában ekkorra már rosszul csengett a reformáció szó, mert csak rombolás és csalódás tapadt hozzá. Egy dolog azonban biztosan korrekcióra szorul: a reformációt nem az ellenreformáció kora követte. Pierre Chaunau francia történész az 1620–1640 közötti időszakról kezdve klasszikus Európáról beszél, amelynek jegyei protestáns és katolikus országokban azonosak, és valamikor az 1760-as évektől a felvilágosodás Európája fogja leváltani.

A reformáció előzményei

Már a kortársak is nehezen tudták megfogalmazni, hogy miben áll a katolikus egyház problémája, abban azonban szinte mindenki egyetértett, hogy valami javításra szorul. Az egyház reformjának igénye a 13. század végétől jelen van az egyházi iratokban, de a 15. századtól felerősödtek az ezt követelő hangok. Az egyházi emberek számára leginkább egyházkormányzati, jogi és erkölcsi kifogások voltak. A humanisták műveltségbeli gondokat hangoztattak, és szerettek volna egy személyesebb teológiát, ami jobban megfelel az evangéliumoknak. A hívek számára pedig a személyes példamutatás és az üdvözülés kérdésére adott biztos válasz hiányzott. Néhány kivételtől eltekintve azonban ezek a kritikák dogmatikai reformokat nem pedzegettek.

A forrásokból úgy tűnik, hogy a középkor végére elsősorban nem az egyház, hanem sokkal inkább a vele szemben támasztott elvárások változtak meg. Nem volt erkölcsösebb egy 12–13. századi klerikus, ám ekkorra az evangéliumi életvitel elvi elvárássá vált az egész egyházzal szemben. A késő középkori ember szemében már szörnyű skandalumnak számított, ha egyháziak csaltak, mert éppen a papoktól várták az igazságosság betartatását, és ezért különösen nagy figyelem övezte lépéseiket. A kortársak szerint általános erkölcsi reformra van szükség az élet minden területén, ezt pedig a papoknak kell vezetni és a tetteikkel megszentelni. Különösen az egyház vezetőjére, a pápára hárult nagy nyomás, hogy méltó legyen erre a szerepre. A pápaságnak erkölcsi, társadalmi és tanítói tekintélye azonban éppen

ezekben az években érte el a mélypontját. A reneszánsz pápák előszeretettel tekintettek magukra világi fejedelemként, és ez többet ártott minden erkölcsi kifogásnál. Amikor az itáliai háborúk során II. Gyula személyesen vezette hadait a franciák ellen, Toursban francia hittudósok azon vitakoztak, hogy vajon mi a foganatja a pápai kiközösítésnek, ha éppen a pápa hadserege ellen védekeznek.

A pápai tekintély erodálódása, az egyházi visszaélések miatti botrányok azonban kevésnek bizonyultak volna egy egyházszakadáshoz. Luther sikerében sokkal nagyobb súllyal esett latba a kor teológiai bizonytalansága. A problémákat csak gyarapította a humanista szövegkritika, amely számos egyházi dokumentumról, így például a konstantini adománylevélről bizonyította be, hogy hamisítvány. Az itáliai humanista értelmiségben ugyanis felerősödtek azok a hangok, miszerint a klérusnak emiatt le kell mondenia minden hatalomról, és lelki egyházzá kell válnia. Ezt a nézetet erősítette az egyéni elmélyedést előtérbe helyező új vallásosság, az úgynevezett *devotio moderna*, amely Németalföldön és a német fejedelemségek területén vált különösen népszerűvé.

A könyvnyomtatás elterjedése más téren is komoly változásokat hozott. Demokratizálta a teológiát, az egyház tanítói hivatala háttérbe szorult, a klérus feladata szinte csak a szentségek kiszolgáltatására szorítkozott. A lelkipásztorkodás hiánya miatt megerősödött a laikus vallásosság, és a sokszínű lelkiségi mozgalmakat az egyház nem volt képes kontrollálni, mivel a papi műveltség nem állt megfelelő szinten. A közösségek számára elérhető alsópapság ugyanis jobbra tanulatlan volt, és sem megfelelő elhivatottság, sem elegendő műveltség nem jellemezte őket. Így jobb híján mindenki maga értelmezte a szent szövegeket, és talán sosem volt annyira élő a pokoltól és a túlvilági szenvedéstől való félelem, mint ebben a korban.

A problémákkal az egyházon belül is tisztában voltak, ám nem tudták azokat orvosolni, mert nem sikerült feltárni a bajok gyökerét. Pedig Hubert Jedin német egyháztörténész szerint, ha az V. Lateráni zsinaton (1512–1517) sikerült volna elfogadni azt a trienti határozatot, mely szerint „az ember belső megszentelődése a megszentelő kegyelem által történik”, talán elkerülhető lett volna a szakadás. Ez már sosem derül ki, a határozat elmaradt, VI. Hadrián (1522–1523) pedig őszintén bevallotta, hogy „mi mindnyájan, prelátusok és papok, eltértünk az igaz úttól, s már hosszú ideje nem akadt senki közülünk, aki jót cselekedett volna”. Ez természetesen túlzás. A szerzetesrendek többsége már Luther fellépése előtt megújult, és egyre dinamikusabban fejlődött. A spanyol egyházban figyelemre méltó reformok történtek, melyek a katolikus modernizáció példájává váltak. Rómában klerikusok közösséget hoztak létre „Isteni szeretet oratóriuma” néven, a művelt hívek között pedig virágzott a Rotterdami Erasmus nevével fémjelzett keresztény humanizmus. Jelszava; „elfogadom az egyházat, akármilyen bűnös, mert ő is elfogad engem, bármilyen bűnös vagyok” hasonlít a *devotio*

moderna programjához. Eszménye a tanult vallásosság volt, amely révén egy bensőséges lelkeség kialakítására törekedett. Mindenki számára befogadható volt, és az evangéliumi Jézust tette követendő mintává. A skolasztika értelmében való csalódás miatt a 16. századra felértékelődött a vallási élmény megtapasztalása, a misztika jelentősége. Mindezek egyaránt szerepet játszottak a keresztény misztikusok sorába tartozó német ágostonos szerzetes, Luther Márton sikerében.

Luther Márton (1483–1546)

Az erfurti bányászcsaládból származó teológus fellépésének a közvetlen oka a búcsúcédulák árusítása körüli anomália volt. A búcsú ugyanis a már megbocsátott bűnökért járó büntetések feltételekkel járó elengedése, ám a zavaros prédikációk hatására sokan úgy tekintettek rá, hogy a még el nem követett bűnököt is meg lehet vele váltani. A fiatal szerzetesnek fájt, hogy a nép félreérti, és így a saját üdvösségét veszélyezteti a búcsúcédulákkal. Ez vezetett oda, hogy először a szentbeszédeiben, majd a tételeiben fellépett a gyakorlat ellen, és ezzel akaratlanul is óriási lavinát indított el. Az bizonyos, hogy Luther tételeit a környék teológusainak szánta, műfaja egy egyetemi disputához volt hasonlatos. Ekkor még egyházellenes éle sem volt, hiszen úgy vélte, hogy a pápa, amint tudomást szerez a káros gyakorlatról, azonnal leállítja azt.

Luther teológiája egyértelműen a középkori tradícióból fakadt, kezdetben egyáltalán nem merült fel benne az egyházzal való szakítás gondolata. Engedelmes szerzetesként élt egy jó erkölcsű kolostorban. Obszerváns ágostonos szerzetesként egyszerű teológiát és lelkeséget hirdetett, ez lett a sikerének is az alapja. Központi gondolata (és félelme) – Szent Ágostontól merítve – az volt, ha Isten igazságos, akkor senki sem üdvözülhet, hiszen mindenki bűnös. Ez hatalmas félelemmel töltötte el, és éveket töltött el a teológiai probléma megoldásával. A megigazulás kérdésére végül Pál apostol rómaiaknak írt levelében találta meg a választ: „Az igaz ember pedig hitből fog élni” (Róm 1,17). Felismerte, hogy Isten igazsága nem más, mint a könyörületeség, és a bűnös ember Krisztus érdeméért lesz Isten előtt igazzá. E tétel a katolikus egyházban nem volt új keletű, csak korábban soha nem került a teológia középpontjába. A dolog attól vált elementárisá, hogy Luther a hitből való megigazulás tanát összekapcsolta a búcsúcédulák kérdésével. 1517-re eljutott oda, hogy az üdvösség szempontjából már nem az ember szertartásos jámborságát, hanem a belső megtérést, Isten kegyelmének abszolút voltát tartotta meghatározónak. Ezzel elutasította a búcsúkérdémszerző voltát. Tanításának ezen a pontján tért el a katolikus egyháztantól, hiszen a könyörületeségből kiindulva megkérdőjelezte az egyház közvetítő szerepét Isten és ember között. Ezzel Luther a

késő középkori egyházi törekvéseken túllépve már a hitrendszer revízióját is felvetette, és a hangsúlyt Pál apostol Rómaiakhoz írt levelére helyezte. Hajlíthatatlanságában közrejátszott, hogy személyes Krisztus-élmény alapján érvelt teológiájának igaza mellett, illetve tanítása alátámasztásához mindig tudott a Szentírásból meríteni, míg kritikusai inkább az egyházi hagyományt citálták.

A lutheri egyházkritika nem törvényszerűen vezetett azonnali szakadáshoz. Kezdetben a Szentszék tapintatosan kezelte az ügyet, ám a fiatal teológus egyre radikálisabbá vált. Már 1518 őszén megtámadta a pápai elsőbbség és tévedhetetlenség dogmáját, amikor az egyetemes zsinathoz fellebbezett. A következő év júliusában a lipcsei hitvitán kijelentette, hogy maga a zsinat sem tévedhetetlen. Ezzel párhuzamosan a pápai tekintélyt a Biblia tekintélyével állította szembe, és megfogalmazta a *sola scriptura* (egyedül a Szentírás) elvét. Az 1520 júniusában kiadott *Exsurge Dominus* kezdetű pápai bulla elítélte Luther 41 tételét, majd erre válaszul december 10-én a reformátor a bullával együtt elégette az egyházi törvénykönyvet és Aquinói Szent Tamás *Summáját*. Az 1521. január 3-án kelt kiközösítő bulla már csak végjátéknak tekinthető a szakadás folyamatában, teológiailag ekkortól nem volt remény a kiegyezésre.

Luther 1520-ban megírta legjelentősebb munkáit, amelyek alapján a lutheri egyház létrejött. Közülük az első *A német nemzet keresztény nemességéhez a keresztény állapot megjavításáról* (An der Christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung) című műve. Ebben felszólította a nemességet, hogy mivel a klérus képtelen rá, reformálja meg ő az egyházat. Erre az Újszövetség alapján tartja alkalmasnak őket, mert a keresztség által mindenki ugyanabban a papi hatalomban részesült. Ebből következik, hogy a közösség maga választhatja meg lelkipásztorait, az anyagi ügyek intézése pedig a világiak feladata. Így lett a lutheri reformáció eszköze a világi nemesség és polgárság, amely megszünteti az evangélium meghamisítását és igaz gyámság alá vonja a deformált egyházat.

Ugyanebben az évben készült az *Egyház babiloni fogságáról* (De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium) című könyve. Ebben a szentségtant kritizálta, és csak a keresztséget, gyónást és az eucharisziát vélte jézusi eredetűnek. A miséhez nem tartotta fontosnak a papi jelenléte, csupán a hit meglétét. A latin nyelvű szertartás azonban nem zavarta, és az Úrvacsorában valóságosnak fogta fel Isten testét és véréét. Harmadik jelentős iratában a *Keresztény ember szabadságáról* (Von der Freyheytnis Christen Menschen) értekezett, és kifejtette, hogy a hit által az ember nincsen alávetve az egyház törvényeinek, de szabadon aláveti magát Isten akaratának. Luther tehát az 1520-ban írt műveiben a vallás alapproblémáira, a „mit kell tennem, hogy üdvözüljek?” kérdésre ad mindenki számára érthető feleletet. Fellépése vallási forradalmat váltott ki, de a reformatori tanítás első rendszerező összefoglalását munkatársa, a teoretikus Philipp Melanchthon tette meg 1521-ben.

1521 áprilisában összeült a wormsai birodalmi gyűlés, ahol a császár hívására Luther is megjelent. Itt a fejedelmek nagy része a reformátor mellé állt, ezért Károly csak később tudta birodalmi átokkal sújtani Luthert. Bölcs Frigyes a következményektől tartva elrabolta a szerzetest, aki a következő egy évben Wartburg várában élt álnéven, és eközben lefordította német nyelvre a Bibliát. Ez nem az első ilyen vállalkozás volt, hiszen Lutheré a 18. fordítás a sorban, de mivel ez volt a legtökéletesebb, ezért rendkívüli népszerűsége tett szert és a német irodalmi nyelv alapjává vált.

A reformáció a kezdeti sikerek után hamar válságba került, a túlzók, az utópisztikus álmokat kergető parasztok és az Erasmus mögött felsorakozó értelmiség más-más okokból, de szembe kerültek Lutherrel. Wittenbergben a hívek már 1521 karácsonyán új liturgiával ünnepeltek; papi ruha nélkül németül miséztek, de megkezdődött a képrombolás is. A radikalizálódó zavargásokat ekkor még le lehetett csendesíteni, ám a szabad-szentírás értelmezés nyomán a társadalmi rendet is mind többen akarták átalakítani az evangéliumi egyenlőség jegyében. A Thomas Münzer vezette parasztháború óriási pusztítást okozott, Luther pedig a béke érdekében a földbirtokosok mellé állt, akik kíméletlenül levertek a felkelést. Ezzel felgyorsult a lutheri mozgalom tartományi szintű egyházakká válása, és az önálló bibliamagyarázat veszélyeit felismerve Melanchthonék törekedtek a képzett prédikátorok kinevelésére. Megszületett a német nyelvű *Misekönyv*, a *Kis Katekizmus* a hívek és a *Nagy Katekizmus* a papság számára. Néhány év alatt Luther felismerte, hogy egyházszervezet nélkül nem lehet hirdetni az evangéliumot, és elkezdte saját egyházának kiépítését. Gyors eredményeket ért el, az állami kormányzat hatékonynak bizonyult, az egyházi korrupció csökkent, Marburgban pedig megnyitotta kapuit az első protestáns egyetem. Ennek a megszervezésében azonban a humanistáknak csak egy része vett részt, ugyanis Rotterdami Erasmus szellemi vezetésével többen elutasították a reformációt. A németalföldi gondolkodót nyugtalanította a parasztháború, és az emberi szabad akaratot is veszélyben érezte Luther megigazulás-tanában. Kettejük vitájából kiderül, hogy bár a reformáció számos ponton humanista alapokon nyugszik, több helyen mégis komoly különbség feszült a két felfogás között.

Az evangélikus egyházszervezet valójában a politikai reformáció részeként jött létre. A világi fejedelmek szekularizálták a katolikus egyház vagyonát, cserébe vállalták a protestáns intézmények finanszírozását. 1525-ben a Német Lovagrend területén kezdődött a tartományi átrendeződés, majd a mintát számos német fejedelem követte. Skandináviában uralkodói döntés nyomán felülről vezették be a reformációt, a svédek 1529-ben utasították el a pápai joghatóságot, míg Dániában 1538-ban lett államvallás a lutheranizmus. Német területeken ennél bonyolultabb volt a helyzet, hiszen V. Károly mindent megtett a szakadás megszüntetéséért. Kezdetben a nyers erő alkalmazását látta célszerűnek, ezért 1529-ben

elérte a Luthert kiátkozó wormszi ediktum megerősítését, ám a császár gyengeségét jelzi, hogy hat fejedelem és tizennégy birodalmi város protestált, azaz tiltakozott a döntés ellen. Ebből származik a protestáns elnevezés. 1530-ban készült el az evangélikus tanítást összefoglaló *Ágostai Hitvallás* (Confessio Augustana). Ebben Melancton kompromisszumra törekedett, és hallgatott az alapvető különbségekről. Nem említette sem a szentségek számát, sem a pápai hatalom kérdését. A dokumentummal azonban egyik fél sem értett egyet, így a protestáns fejedelmek létrehozták a schmalkaldeni szövetséget a saját védelmükre.

1532-től kezdve V. Károly kezét megkötötte az Oszmán birodalommal és az I. Ferenc francia királlyal vívott kétfrontos háború, ezért kénytelen volt elismerni, hogy a fejedelmek vallási ügyekben szabadok. A császári hatalom gyengesége lendületet adott a protestantizmusnak a német területeken. Luther 1537-ben elkészítette a *Schmalkeldeni Hitvallást*, amely kifejezetten keményen fogalmaz, és esélyt sem adott a békülésre. Luther ekkor a maga részéről az egyházszakadást már befejezettnek tekintette. Hiába ért el a császár katonai sikereket a következő években a különböző hadszíntereken, kényszerített ki oktrojált hitvallást, 1552-ben a protestáns fejedelmek ismét fellázadtak. V. Károly kénytelen volt feladni álmait, és öccsére, Habsburg Ferdinándra bízta a kiegyezés előkészítését. Ebből született meg az augsburgi vallásbéke, amely biztosította a fejedelmek és városok számára a szabad vallásgyakorlást (*cuius regio, eius religio*), elrendelte, hogy az alattvalók kövessék uruk vallását és megtiltotta, hogy az egyházi fejedelmek vallásváltásuk során birtokaikat magukkal vigyék. Ez az egyezség 1648-ig konzerválta a felekezeti viszonyokat a Birodalomban, V. Károly pedig a korban egyedülálló módon lemondott a trónjáról és hátralevő idejét egy kolostorban töltötte.

Ulrich Zwingli

A lutheri reformációtól alapvetően eltérő jellegű folyamat játszódott le a délnémet városokban és Svájcban. Itt a városi polgárság állt az élére. A városi önkormányzatiságból táplálkozva az egyházak vezetése is sokkal demokratikusabban alakult a presbiteri rendszerrel, amely a világiak számára komoly befolyást biztosított. Svájcban először Zürich vált példává, miután Ulrich Zwingli (1484–1531) kezébe vette az irányítást, de a helvét hitvallás elterjesztése már Genf reformátorának, Kálvin Jánosnak az érdeme.

Zwingli humanista nevelést kapott, Erasmus végig nagy hatást gyakorolt rá. A katolikus egyháztól való elfordulásának dátuma pontosan nem ismert, de 1522-ben már kész programmal állt elő Zürichben. Kijelentette, hogy az egyház alapja Krisztus és nem Szent Péter, ami tagadhatatlanul a primátusát a péteri örökségre építő pápaság ellen irányult,

másrészt pedig az üdvösség alapja a Krisztusba vetett hit és nem a jámbor cselekedetek. Ezek a lutheri tanok átvételei voltak, ám a következő években ő és hívei egyre radikalizálódtak. 1524-ben a templomokból eltávolították az ereklyéket, megsemmisítették a képeket, az oltárt már csak asztalnak tartották, Zwinglinek pedig a magisztrátus engedélyezte a házasságot. Jellemző a folyamat spontán jellegére, hogy Zürichből indult el az anabaptisták, azaz az újkeresztelők mozgalma is, akik csupán a felnőtt kori keresztség érvényességét fogadták el. Emiatt Zwinglivel is szembekerültek, és menekülniük kellett. 1527-ben betiltották a misét, két évvel később pedig kötelezővé tették mindenki számára, hogy napi rendszerességgel részt vegyen a Szentírás magyarázatából és imádságból álló istentiszteleteken. A fülbegyónást megszüntették, és az énekek helyett előtérbe került a verselés. Zwingli messianisztikus küldetésstudata az I. kappeli háborúba sodorta a svájci kantonokat, mivel a katolikus tartományok nem kívántak behódolni Zürich akaratának.

A mise szentségi jellegének tagadása miatt Zwingli a nagy előd Luther Mártonnal is szembe került. 1529-ben Marburgban személyesen is találkoztak. Az Eucharisziáról szóló vita után a lutheri és a svájci reformáció végleg elkülönült egymástól. Zwingli 1531-ben a II. kappeli háborúban elesett, mozgalma pedig 1549-ben, miután a magisztrátus döntése nyomán Zürich is csatlakozott a genfi reformációhoz, megszűnt létezni.

Kálvin János (Jean Calvin, 1509-1564)

A franciaországi Noyonban született Kálvint szülei egyházi pályára szánták. A skolasztikus műveltségű fiatalember az 1530-as években tért meg. Később úgy vallott erről, hogy „*egy hirtelen megtérés által Isten leigázta és engedelmességre kényszerítette szívemet*”. Ebben az egy félmondatban összesűrítve szerepel a kálvini Isten-ember kapcsolat lényege, amelyben a hangsúly a „Legyen meg a te akaratod”, az embernek a Teremtő előtti alávetettségén van.

Kálvin ekkor Párizsban élt, ám az 1530-as évek közepén egy protestánsüldözés miatt el kellett hagynia a várost. Strasbourgba, majd Bazelbe menekült, és kapcsolatba került az ottani reformátorokkal. Ekkorra tehető a katolikus egyházzal való szakítása, miután lemondott a kanonoki jövedelméről.

Más reformátorokhoz hasonlóan Kálvin is fiatalon alkotta meg élete legfontosabb művét, huszonegy éves korában jelent meg a svájci városban a *Tanítás a keresztyén életre* (Religionis christianae institutio) című könyv, amely *Institúció* néven vált híressé. Már a kezdő mondatokból kiviláglik Kálvin pesszimista emberképe: „*Mi mindnyájan [...] híjával vagyunk az Isten*

ismeretének és a vele való közösségnek, elferdültek, megromlottak vagyunk és nincsen bennünk semmi jó [...] Nem marad tehát az embernek semmi alapja, hogy igaz voltát, erejét, életét és üdvösségét önmagában keresse, mert mindez egyedül csak Istenben van meg.”

Ebből a viszonyból következik a kálvini teológia legfontosabb jellegzetessége, a predestináció, azaz az eleve elrendelés tana, amely Szent Ágoston felfogására megy vissza, de merít Szent Pál rómaiaknak és efezosziaknak írt leveléből is. Az eleve elrendelést egyébként nem tagadta a középkori keresztény teológia sem, de az Örökkévaló titkának tartotta, amely megismerhetetlen, így nem foglalkozott vele mélyebben. Az egyházatyák tételét radikalizálva szerinte az egyház azonos Isten választottainak közösségével, amelyen kívül lehetetlen üdvözülni. Kálvin tehát kimondta: Krisztus nem az egész emberiségért halt meg a kereszten, hanem csak a választottakért. Az Isten által teremtett emberek egy részét Isten tehát öröktől fogva örök pusztulásra rendelte, sőt minden embert jogosan ítél el a bűnei miatt, és csak végtelen irgalma miatt könyörül meg a kiválasztottakon.

Isten törődése mutatkozik meg a szentségekben, a református felfogás szerint a keresztség és úrvacsora szakramentumában az Úr nevelni és erősíteni akarja övéi hitét. A képtisztelet terén szakított a lutheri gyakorlattal, Kálvin szemében a félelmetes és totális isten már nem volt ábrázolható semmilyen emberi alakban, szerinte „Isten [...] test nélkül való, láthatatlan”, akit az esendő ember csak imádkhat.

Az *Institúció* meghozta az ismertséget Kálvin számára, 1537-ben már Genfben élt, ahol a városi tanács elhatározta a reformációhoz való csatlakozást. Itt írta meg első hitvallását, egyházrendjét és katekizmusát, és ezzel lerakta a református egyház alapjait. Ellentmondást nem tűrő személyisége miatt egy alkalommal elűzték, ám 1541-ben végre belekezdhetett a város mindennapjainak az átforgalmazásába, egy teokrácia kiépítésébe. A következő években számos kivégzésre és száműzésre került sor, ebbe a sorba tartozik a spanyol antitrinitárius Szervét Mihály (Michael Servetus) 1553. évi megégetése. A spanyol orvos által hirdetett tanok, a Szentháromság és a gyermekkeresztség tagadása túlléptek a keresztény dogmarendszeren, és ezen tények ismeretében válik érthetővé Kálvin magatartása. Az unitáriusokkal való leszámolás jelzi, hogy az erőszak kultúrája felekezeteiktől függetlenül volt kora újkori európai jellegzetesség.

A helvét reformáció Svájc mellett Dél-Franciaországban, Németalföldön, Skóciában és Magyarországon ért el jelentős sikereket. A pfalzi választófejedelem 1560-ban tért át, ám mivel az augsburgi vallásbéke csak az evangélikusoknak engedélyezett szabad vallásgyakorlatot, teológusaival önálló hitvallást dolgozott ki *Heidelbergi Káté* néven 1563-ban. Kálvin János halálakor már javában működött a lelkipásztori utánpótlást kinevelő genfi akadémia, és az egyházi fegyelemből fakadó rend miatt sokan választották ezt a vallást.

Valójában a kálvini szervezőerő, ami lenyűgözte az embereket, nem annyira Kálvin tanítása, hanem inkább a fegyelem volt egy változékony és kiszámíthatatlan világban. Az ő számukra óriási erőt jelentett a predestináció erkölcsi és vallási ereje, igaz ez inkább hátráltatta a kálvinizmus világegyházzá válását.

A Trienti zsinat (1545–1563)

A magyar nyelvben tridentinek nevezett, ám helyesen Trienti vagy Trentói zsinat a kortársak szemében eredménytelennek bizonyult, a középkori zsinatokhoz képest jelentéktelen helyen (a német-római császárság legdélebbi városában), rendkívül vontatottan, több éves kihagyásokkal működött. Az eredetileg kitűzött célt, vagyis a nyugati kereszténység szakadását nem tudta megakadályozni, a résztvevők csekély száma, valamint itáliai és spanyol túlsúlya miatt még az egyetemességét is meg lehet kérdőjelezni. Ennek ellenére az egyik legnagyobb hatást gyakorolta az egyház életére, és határozatai évszázadokon át meghatározták a katolikus felekezet tanítását, intézményes struktúráit és mindennapjait. A történelem tankönyvek értelmezése szerint a zsinat az ellenreformáció nyitányát jelentette, ám valójában egyenrangú részese volt a 16. századi vallási és kulturális változásoknak, amelyek együttesen teremtették meg a modern európai kultúrát.

Előzetesen tudni kell, a 16. századi katolikus egyházban párhuzamosan két folyamat zajlott le. Alulról egy karizmatikus jellegű, személyes megújulást hirdető, friss mozgalom hatott, amely azonban irányítás hiányában túlzásokba csapott át, könnyen kifulladt, hektikussága miatt kiszámíthatatlan volt. A másik felülről, a pápai kúriából indult ki. Ez inkább jogi szemléletű és az egyház irányításának reformjában teljesedett ki. A Trienti zsinat sikerének a kulcsa az volt, hogy tartósan és hatékonyan tudta a karizmatikus irányzatot felülről magába integrálni, és így a vallási és lelki tényezők váltak a kora újkori katolikus egyház önképének alapjává.

A zsinat összehívását az itáliai háborúk egyik fejezetét lezáró, Crépy városában megkötött béke aláírása tette lehetővé, amelyben a legyőzött I. Ferenc francia uralkodó kötelezte magát V. Károly előtt, hogy nem gördít akadályokat a zsinat megrendezése elé. III. Pál pápa (1534–1549) ezután a *Laetere Jerusalem* kezdetű bullában immár sikeresen hívta össze a főpapokat. A pápa személye nagyon fontos tényezőnek számított. Alessandro Farnese 67 évesen, négy gyermekes családapaként igazi reneszánsz uralkodóként került a pápai székbe, de előéletét meghazudtolva kezdett hozzá a reformok előkészítéséhez. Elődeivel ellentétben aktívan kezdeményezett, megerősítette a jezsuita rend szabályzatát (1540), megalapította a Római Inkvizíciót (1542) és bitorossá nevezte ki a reformok mellett leginkább elkötelezett

személyeket. Ezzel megteremtette egy sikeres zsinat személyi feltételeit, és mivel az európai háborúban semleges tudott maradni, emelni tudta a pápaság tekintélyét.

A tizennyolc évig tartó zsinati munka három részletben zajlott, és sikere sokáig kétséges volt. Csak az utolsó, 1562–1563 közötti ülészak intenzív alkotó munkája mentette meg a kudarcától. Az események kronologikus felsorolása nélkül most csak egy-két jellemző momentumra hívom fel a figyelmet.

A zsinat sikerének négy alapvető oka volt.

- 1) Reformokra kész egyházfők kerültek a pápai székre. III. Pálról már esett szó, III. Gyula (1550–1555) és II. Marcell (1555) pedig megválasztásuk előtt a zsinat vezetőinek számítottak. IV. Pál (1555–1559) időszaka sok tekintetben kivételnek számít, jelzi ezt, hogy a zsinat munkája ez idő alatt szünetelt. Az ő centralista politikája azonban zsákutcának minősült, ezért utódát, IV. Piuszt (1560–1565), már ismét a zsinat összehívásának igényével választották pápává. Ő nem volt teológus, ám kiváló adminisztrátorként és diplomataként sikerre vitte a zsinat ügyét. Szent Péter örököseinek személye tehát meghatározó volt a megújulás szempontjából.
- 2) Ahosszú időszak alatt kicserélődtek a püspökök, és a protestánsokkal kompromisszumra törekedő humanisták helyett új személyek érkeztek. Ők már többségében azt képviselték, hogy nem lehet kiegyezni, és inkább az egyház belső reformjára kell törekedni.
- 3) Egyre nagyobb befolyást nyert a zsinaton a spanyol hatás. A spanyol katolikus egyház ugyanis ekkorra már sikerrel átesett a modernizáción, elhivatott emberek kerültek a püspöki székekbe, a korszerű papnevelésnek köszönhetően pedig jól képzett papok végezték a pasztorációt. Példájuk a zsinat egyházfegyelmi újításainak alapját képezte.
- 4) Az egyházi reform ügye a doktrinális kérdésekkel került tárgyalásra. Az atyák ott alkottak maradandót, ahol erre a protestáns tanításokkal szemben szükséges volt, de nem akartak egy teljes dogmatikai revíziót.

Nézzük ezek fő elemeit:

Szentírás és hagyomány viszonya. A protestantizmus sola scriptura elvével szemben a Trienti zsinat nem vetette el az 1500 éves tradíciót, hanem a hit egyetlen forrásáról beszélt, amely külön csatornákon, így a hagyományon keresztül jut el a hívőkhöz.

Az eredeti bűn problémája. A reformátorok Szent Ágoston pesszimista emberképéből indultak ki, amely szerint az ember igaz volta ellenére egyszerre bűnös is marad. A lutheri felfogás ellenében tisztázni kellett, hogy a bűnre való hajlam még nem maga a bűn. A katolikus

tanítás szerint a bűn már a nemzésben jelen van, de a keresztségben ártatlan, büntelen és tiszta lesz az ember, és utána már nem a bűn, csupán a rosszra való hajlandóság marad meg benne. Ezzel megmarad a keresztény ember szabad akarata, amely dönt az üdvözülés vagy a kárhozat mellett.

Megigazulás tana. Ez váltotta ki a legnagyobb vitát a zsinaton, végül egy kiegyensúlyozott tanítás született. Ez alapján a megigazulás egyedül Krisztus érdeme miatt történik az emberrel, de ezt el is lehet utasítani a szabad akarat révén. A kegyelem kiáradása, mely Krisztus érdemei és a Szentlélek működése miatt ment végbe, adja meg a hívőknek a hit, szeretet és a remény erényét. Remény és szeretet nélkül a hit magában nem elég, mert a hit cselekedetek nélkül halott. A kegyelmi életet az ember a keresztségben nyeri el, de a bűnre való hajlam megmarad. A megigazulás pusztán a hit által nem lehetséges, ehhez az embernek magának is hozzá kell járulnia a kegyelmi élet megőrzésével és a jócselekedetekkel. Ezzel a trienti teológia többet őrzött meg a humanizmus antropológiájából, mint a protestáns, különösen a kálvini tanítás, hiszen továbbra is hangsúlyozta az emberi tényező fontosságát a saját sors alakításában, ez esetben az üdvösség elnyerésében.

Katolikus szentségtan. Számukat a reformátorok háromra, majd kettőre redukálták (keresztség, Úrvacsora és kezdetben a gyónás). A zsinat leszögezte a hét szentség (keresztség, bérmálás, házasság, betegek kenete, egyházi rend, oltáriszentség, bűnbánat) krisztusi alapítását, kimondta ezek függetlenségét, és továbbra is ragaszkodott a szentmise áldozati jellegéhez.

Mindezekből a dogmatikai megfontolásokból egyenesen következett az egyházkép megtisztítása és a klérus reformja. A zsinaton eldőlt, hogy a pápai hatalom centralizációja lesz az egyház megújulásának záloga, de ez a pápai primátus már lelki alapokon nyugodott. A következő évtized pápai életvitelükben is példások voltak, szakítottak a nepotizmussal és a fényűzéssel.

Helyi szinten a püspökök felügyelték a zsinati határozatokat, de ez a főpapi társadalom alapvetően más volt, mint az akár egy generációval korábbi. A zsinat megkövetelte a püspököktől a helyben lakást, hogy egyházmegyéjükben mindig elérhetőek legyenek. Ez volt a rezidencia kötelezettsége. Elhatározták továbbá, hogy a püspököknek rendszeresen kell az egyházmegyéjükben zsinatokat tartani, ahol hatékonyan lehet irányt mutatni a papság számára. Elrendelték, hogy az egyházmegye plébániáit évenként vizsgálja meg, és erről készítsen jelentést. A vizitáció a püspöki ellenőrzés egyik legeredményesebb formájává vált rövid időn belül. Végezetül pedig a zsinat résztvevői kinyilatkoztatták, hogy minden püspök alapítson papnevelő szemináriumot az egyházmegyéjében. Új püspökideál alakult ki, immár

IV. Piusz unokatestvére, Borromei Szent Károly milánói püspök vált követendő példaképpé, aki pestiseseket gyógyított, vasárnapi iskolákat, papnevelő szemináriumokat alapított, zsinatokat szervezett és szigorú vizitációnak vetette alá a plébániákat. Az 1610-ben szentté avatott Károly már lelkipásztorként alkotott maradandót püspöki hivatalában.

Az egyházi társadalom legszélesebb rétegét képező alsópapsággal is kiemelten foglalkozott a zsinat, hiszen csak jól felkészített, elhivatott emberek voltak képesek hitelesen képviselni az egyházat a hívek előtt. A zsinati rendelkezések a papi eszményt már nem a humanista ideálból, hanem a szentmise méltóságából vezették le. A papnak elsősorban jó pásztornak kell lennie, azaz ő Krisztus reprezentánsa a közösségben. Legfőbb erényének a tanultság (*doctus*) mellett a példamutatást (*pietas*) tartották, amelyekre tudatosan és szervezeten az előbb említett papi szemináriumban kellett felkészülni. A középkorhoz képest a legnagyobb újdonságot az jelentette, hogy megjelent a korábban nem létező papi hivatás, immár a belső elhatározás vált döntővé a papi életforma vállalásánál. Az egyházi társadalom hármas hierarchiájának (pápa, püspök, plébános) megalkotása után a zsinat élő tartalommal töltötte meg ezeket a tisztségeket, már csak a gyakorlati megvalósítás volt hátra.

A zsinat ünnepélyes lezárására 1563 decemberében került sor, a gyakorlati eredmények azonban csak egy nemzedékkel később mutatkoztak. Kötelezővé tették minden klerikusnak a trienti hitvallás letételét, kiadták a tiltott könyvek jegyzékét, az indexet, amely engedékenyebb volt a IV. Pál által bevezetetté. 1565-ben érvénytelenítették minden zsinati határozattal ellenkező kiváltságot, V. Piusz (1566–1572) a papság használatára elkészítette a római katekizmust (1566), a liturgia egységesítése céljából a római breviáriumot (1568), és a római misekönyvet (1570). XIII. Gergely (1572–1585) kollégiumokat emelt, Róma alatta vált a papképzés központjává. Emellett 1582-ben a gregorián naptárreform keretében kiküszöbölte a csillagászati számítások addigi anomáliáit. V. Sixtus (1585–1590) gyökeresen megreformálta a pápai kúriát, amely így a modern állam előfutárává vált. A reformot VIII. Kelemen (1592–1605) pápa fejezte be, kiadva a javított *Vulgátát*, *Breviáriumot* és a misekönyvet, egyetemessé téve a liturgiai újításokat. Az ő idejében meghirdetett 1600. évi szentév már hárommillió zarándokot vonzott, a katolikus egyház túljutott a legnagyobb kríziséen. A pápaság megvalósította Trient kitűzéseit: az egy Biblián, az egy liturgián (római) és egy közös normarendszeren nyugvó szerves és hathatós egységet. A Trientben megfogalmazott új szemléletmóddal a katolikus egyház versenyképes társa lett a protestáns felekezeteknek

Összefoglalás

A reformáció mérlegét nehéz elkészíteni. Az bizonyos, hogy a folyamat során az univerzális keresztény Európa felrobbant, és egy felekezeti tarka világ alakult ki a 17. század közepére. De vajon mi teljesült a korai reformátorok által követelt célokból? Akik a reform előtt azon keseregtek, hogy az egyház vagyonán világi és egyházi urak élőködnek, azok elszomorodva vehették tudomásul, hogy a reformáció mindent a világi uraknak juttatott. Akiket az keserített el, hogy sok pap élt törvénytelenül együtt egy nővel, az megnyugodhatott, mert a keresztény egyházak egyik fele elismerte a nőülést, a másik fele pedig sikeresen küzdött a papi nőtlenségért. A reneszánsz kritikák szerint az egyház és a Biblia ellentétben állt. Nos, ebben is kompromisszum született, hiszen a római katolikus hívek az újkori egyházat választották, mint a Biblia egyetlen igazi magyarázóját, addig a protestánsok a Biblia mellé álltak, amelyre úgy tekintettek, mint az újkori egyház ítélő bírójára.

A középkori kereszténység gazdag és sokszínű volt, ahol az oltárt már szinte elborította a rengeteg díszes kellék, miközben a sarokban csak gyűlt a por. A reformáció szörnyű pusztítással ugyan, de kitakarította a templomot, igaz, deszakralizálta is azt, míg a barokk egyház egy másik, isteni dimenzióba helyezte.

A késő középkorban a keresztények nagy bánata volt a papok – és ezáltal a nép – tudatlansága. Ennek orvoslására jött létre egy korszerű iskolahálózat Európában, ahol egyre nagyobb számban, egyre több időt töltöttek el a keresztény családok gyermekei. A *Tridentinum* által meghatározott papi szemináriumokból jól képzett plébánosok érkeztek a közösségekbe, akik a pasztoráción keresztül is jótékony hatást gyakoroltak a kora újkori társadalmak műveltségére. Ugyanez elmondható a társadalmi erkölcsösségről is, amely vitathatatlanul emelkedett, és ebben az új eszmények, a tanító prédikációk, a család megnövekedett szerepe egyaránt szerepet játszott. Elterjedt a családi áhítat, a Biblia ismerete, a zsoltárok népénekekké váltak, a vallásos irodalom, így többek között a *Zarándok útja* és a *Philotea* pedig az egyszerű emberek kedvelt olvasmányává lettek. Ebben az értelemben nincsen érdembeli különbség katolikus és protestáns tudomány, irodalom, oktatás és propaganda között. A modern társadalmakban ekkor jelent meg az individualizmus, a racionalizáció és a bürokrácia. A reformáció valójában különböző felekezetek egymással versengő válaszadási kísérletének tűnik a nyugati emberek üdvözülést firtató kérdésére, melynek folyamán – mintegy mellékesen – megszületett a modern Európa szellemi alapja.

Ajánlott irodalom

- Burke, Peter: Az olasz reneszánsz. Budapest, 1999
- Chadwick, Owen: A reformáció. Budapest, 2003
- Chaunu, Pierre: A klasszikus Európa. Budapest, 2001
- Delumeau, Jean: Reneszánsz. Budapest, 1997
- Gárdonyi Máté: Bevezetés a Katolikus Egyház történetébe. Budapest, 2007
- Heussi, Karl: Az egyháztörténet kézikönyve. Budapest, 2000
- Jedin, Hubert: A zsinatok története. Budapest, 1998
- Kasper, Walter: Luther Márton. Az ökumené jegyében. Budapest, 2016
- MacCulloch, Diarmaid: A reformáció története. Budapest, 2011
- Molnár Antal: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647). Budapest, 2002
- Neuner, Peter: Luther Márton reformációja. Katolikus helyzetfelismerés az ökumenikus párbeszéd szempontjából. Budapest, 2017
- Tusor Péter: A barokk pápaság (1600–1700). Gondolat Kiadó, Budapest, 2004
- Zemon Davis, Natalie: Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban. Budapest, 2001